ÚTJELZŐK

ÜNNEPI KÖTET

pályatársak, kollégák, tanítványok neveléstudományi tanulmányaiból a 70 esztendős **FORRAY R. KATALIN** tiszteletére

A kötet szerkesztői:
Orsós Anna, Trendl Fanni

Lektorálta:
Varga Aranka

Felelős kiadó:
Fischer Ferenc

Nyelvi ellenőrzés (angol) Palotai Dalma
Nyelvi ellenőrzés (magyar) Láng Eszter

A tanulmányok tartalmáért a szerzők felelnek.
Készült a FORANDIG nyomdájában. Pécs, Király utca 66.

TARTALOMJEGYZÉK

KÉRI KATALIN

KORAI HAZAI FORRÁSOK A NŐKRŐL ÉS TANULÁSHOZ VALÓ JOGUKRÓL

Összefoglaló

A nőnevelés történetéről az elmúlt kétszáz évben hazánkban is számos kutatás, elemzés, szintetizáló igényű összefoglalás született. (PUKÁNSZKY, 2006) Az utóbbi években a társadalmi nemek neveléstudományi szempontú vizsgálata is az érdeklődés előterében áll (FORRAY R. – KÉRI, 2007). Ebben a tanulmányban elsődleges és másodlagos források tartalmának szintetizálásával arra törekszem, hogy képet adjak az újkori hazai, a nőkről, a nők művelődési jogairól és értelmi képességeiről szóló írásművek főbb gondolatairól.

A tanulmány tisztelgés Forray R. Katalin előtt, aki a PTE-n munkahelyi vezetőmként, kollégámként és – egyes esetekben – szerzőtársamként mindig nagy figyelemmel kísérte a kutatásaimat, és eddigi tudományos pályám során mérhetetlenül sokat, lankadatlanul buzdított. Ez az írás régen élt művelt nőkről szól neki, napjaink egyik kiemelkedő magyar kutatónőjének.

A NŐKRŐL SZÓLÓ ELSŐ HAZAI MŰVEK

Magyarországon és Erdélyben a kora újkorban korántsem keletkezett annyi írott mű a lányok neveléséről, a nők művelődési jogairól, mint Európa tőlünk nyugatabbra lévő országaiban. Ugyanakkor a ránk maradt gyér számú forrás bizonyítja, hogy a hazai szerzők között is voltak a lánynevelés és női művelődés problémája iránt fogékonyságot mutató alkotók. A katolikus szerzők elsősorban Juan Luis Vives és Pázmány Péter vagy kortárs francia írók lánynevelési gondolataira támaszkodtak. A külföldi peregrinációkról hazatérő protestáns diákok pedig a nők megítélése, nevelése és iskoláztatása vonatkozásában gyakran hazahozták magukkal a haladó szellemű németalföldi, német vagy angol bölcselők gondolatait. Néhányan közülük itthon újszerűnek ható, a lányok tanuláshoz, a nők művelődéshez, tudományokhoz való jogát felvető írásműveket fogalmaztak meg. Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy a *querelle des femmes* ('nőkérdés') irodalomnak hazánkban is akadtak olyan darabjai, amelyek a nők ellen írott pamfletek vagy más műfajban közzétett *mizogyn* szövegek voltak.

A legkorábbi (még a kora újkor előtti) magyar nyelvű, nőkről szóló ismert művek[76] közül való például Armbrust (Ormprust) Kristóf *Gonosz asszonyemberek* című, 1550-ben írott (énekelhető) műve. (SZABOLCSI, 1959:129) Bogáti Fazekas Miklós 1577-ben Kolozsváron adta ki Plutharkosz nyomán írt *Szép Historia. Az tökélletes Aszszony állatokról...* (BOGÁTI FAZEKAS, 1577) című munkáját. Ugyancsak ő írta az 1591-ben szintén Kolozsváron megjelent *Aspasia...* (BOGÁTI FAZEKAS, 1591) című munkát.

Németh S. Katalin kiváló tanulmányban (NÉMETH S., 1984) foglalta össze több XVII. századi és XVIII. század elején élt magyar szerző nőkről vallott gondolatait, ám írásművének kevés visszhangja volt a nőtörténet és a lánynevelés történetének kutatói között. Így több nőtörténeti munkában továbbra is az szerepel, hogy a hazai nőmozgalom „első dokumentumai" a XVIII. század végén születtek, és magát a hazai „haladó" nőtörténet bemutatását is a legtöbb szerző innen kezdi.

1627-ben keletkezett, és 1653-ban Lőcsén jelent meg a *Tükör, mely az asszonyoknak... irattatott* című (RÁKOSI, 1653), Balassi strófában szerzett mű, amelynek szerzője Szabolcsi Bence szerint nem ismert (SZABOLCSI, 1959:132), Borsa Gedeon viszont úgy gondolja, hogy az író Rákosi András lehetett (BORSA, 1984:470-480). Ebben az asszonyokról készült oktató versben a szerző Simonides

[76] A tanulmányban szereplő régi művek könyvészeti adatainak összegyűjtéséhez és pontosításához Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest, MTA, 1885. művének digitálisan feldolgozott köteteit használtuk. http://www.arcanum.hu/oszk/ (A letöltés ideje: 2009.12.27.)

alapján tíz részben jellemezte a nők természetét. Régi művekre támaszkodva azt fejtegette, hogy a nőknek nagyon sok hibájuk van, piszkosak, lusták, falánkok, csalárdak, hazudósak, kikapósak, a vallásosságot is csak színlelik, a pap prédikációit nem értik. Korábbi évszázadok nők hibáit soroló műveihez hasonlóan az asszonyokat különböző állatokhoz, például a sertéshez, a kutyához, az oroszlánhoz, a szamárhoz, a kígyóhoz, a menyéthez és a sárkányhoz hasonlította[77]. (KOMLOVSZKI – STOLL, 1976:299.)

Vele ellentétben a női nem egyik igen korai hazai védelmezője volt a század egyik kiemelkedő alakja, Kolosi Török István (1611-1652?) unitárius lelkész, költő. Életrajzírója, Versényi György ezt írta róla egy 1902-es tanulmányában: „... Kolosi Török István költészetében legfelötlőbb s legbecsesebb, hogy ő e korban, mikor a nők gúnyolásában, támadásában lelik kedvöket, az asszonyok védelmére kel. Bátran, melegséggel, a meggyőződés erejével harczol érettök." (VERSÉNYI, 1902:137) Török 1630-ban[78] írta *Az aszszonyi-nemnek nemessęgéröl, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok* című, 900 soros költeményét, amely „az tékozló fiú nótájára", Agrippa von Nettesheim (1486-1543 k.) évszázaddal korábbi nővédő írásának[79] hatására íródott. Jánosi Béla egy 1883-as cikkében úgy találta, hogy a szerzőnek ez a verse a modern nőemancipáció híveinek fontos forrás lehet. (JÁNOSI, 1883:241-249) A költő név szerint Kemény Katának és Bethlen Ferencnek ajánlotta a művet, és rajtuk kívül „Az Tiszteletes Aszszonyoknak Nagysagosoknak, Nemeseknek, Városiaknak és minden rendbélieknek, valakik tiszta hirrel névvel és ditsiretes erköltsel fęnyeskednek..." (Idézi: VERSÉNYI, 1902:137-138) Ahogyan költeményéből kiderül, igazságtalanságnak tartotta, hogy az erkölcsös és kiváló nőkről nem maradnak fenn ismeretek, és hogy mindig csak a nőket gúnyoló írások születnek. 22 pontba szedte azt, hogy a női nem miért egyenlő a férfiúi nemmel; indokai között például az szerepel, hogy a nők szebbek; hogy a gyermekek szellemi tehetségüket anyjuktól öröklik; hogy a nők ékesszólók, tőlük tanul meg beszélni az emberi nem; hogy a nők könyörületesebbek és jobbak, mint a férfiak, és korát messze megelőzve kiemelte, hogy a nők tanulni, tanítani is képesek, sőt, még uralkodásra is termettek. Feltétlenül a női művelődési jogok egyik legkorábbi hazai szószólóját kell tisztelnünk ebben a költőben, aki monumentális versezetében például az alábbi szakaszt közölte:

„Ha meg engedve volna Aszszonyállatoknak,
Hogy közönséges helyen ökis tanitsanak,
Természet szerint arra haylandok volnának,
Hogy minden mestersęget hamar tanolnának."
(Idézi: STOLL-TARNÓC-VARGA, 1967:480.)

Kolosi Török István egy másik költeményében (KOLOSI TÖRÖK, 1643) is szólt az asszonyi erényekről, a jó háziasszonyi viselkedés elemeiről, és határozottan kiállt a házasság mellett[80].

---

[77] Megjegyzések: 1. Az az 1976-os kiadvány, amelyben ennek a versnek a szövege legújabban megjelent, a költemény 1733-as nyomtatott változatát közli. Ugyanakkor a jegyzetekben a szerkesztő jelzi, hogy a művet 1733 előtt már Tótfalusi Kis Miklós is kiadta, egybekötve Felvinczy György *A jó gazdasszony dicsérete* című művével. 2. Nem eldönthető ma már, hogy a szerző az ókori, jambusokban írt görög művet, vagy annak valamely latin változatát ültette át (jelentősen kibővítve) magyarra. A latin változatok közül a Buchanan-féle XVII. századi volt például széles körben ismert Európában. (KOMLOVSZKY-STOLL, 1976:586-587.)

[78] Németh S. Katalin fentebb említett tanulmányában (helytelenül) az 1645-ös év szerepel. (NÉMETH S., 1984:61) Kolosi Török István verse végén, a 224. szakaszban maga adja meg műve keletkezési dátumát: „Mikor az hat száz felett ezer el tölt volna, / Es harmintz azok után változva forgana, / Az virágzó Iffiusag nékemis szolgálna, / Ez Verseket rendelem hírül hogy maradna." (KOLOSI TÖRÖK, 1630)

[79] A német Cornelius Agrippa von Nettesheim *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminei sexus* (A női nem nemesrendűségéről és kiválóságáról) című munkája 1509-ben került összeállításra, és 1529-ben adták ki Antwerpenben, francia fordítása pedig 1530-ban jelent meg első ízben.

[80] Magyarországon nem volt előzmények nélkül való a XVII. században a házasélet dicsőítése. Erről a témáról íródott többek között Tar Benedek *Házasságrul való dicséret* című, 1541-ben írt és 1593-ban kiadott műve, Batizi András *Házasságról való ének* című, 1546-os munkája, egy névtelen szerző *Házasság éneki* című, 1548-ban keletkezett műve. (Ezeket a műveket saját korukban dallammal adták elő.) (SZABOLCSI, 1957:129)

Egyértelműen és többször is utalt arra a versben, hogy a feleség okos legyen, mint például az alábbi sorokban is:

„Boldog az férfiú, ki csendes házneppel.
Áldva vagyon Úrtól *eszes* feleséggel..."
(Idézi: VERSÉNYI, 1902:146)

A XVIII. század első felében szintén több olyan hazai írásmű keletkezett, amelyek a korabeli nők életviteléről, művelődéséről, a lányok neveléséről szólnak. Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkájában – miként több, a nőnevelés történetét bemutató szerző, például Kornis Gyula is említi (KORNIS, 1927:471-472) – két olyan írást is találhatunk, amelyekben a szerző e témákról fejtette ki gondolatait. A 27. és 62. levélben foglalkozott részletesen ezzel a kérdéskörrel. Az 1719. június 18-án írott levélben Mikes Kelemen dicsérte a „nénjét", hogy az franciául tanul, és kifejtette, hogy milyen jó volna, ha más hazai leányokat is erre tanítanának, de – miként írta – gyakran még az írást-olvasást sem tartják elsajátítandónak a szülők, pedig ez a vallásos érzület kialakításához és a jó könyvek olvasásához, az otthonától távol lévő férjjel való levelezéshez is szükséges. Azt is tudta, milyen ellenvetésekkel élnének néhányan a lányok írás-tanítását illetően: „erre azt felelik némely csufos, és rövid eszü anyák., hogy nem jo egy leánynak hogy irni tudgyon., azért hogy a szeretöinek ne irhasson. oh! Mely okos beszédek ezek.! Mint ha az irás okozná a roszat, és nem a arosz azírást..." (MIKES, 1966:40) Az 1725. június 11-én kelt 62. levélben a fiúk neveléséhez kapcsolódóan írt Mikes a lányokról is, mindkét nembelieknél kiemelve a nevelés fontosságát és a szülők felelősségét. Az alábbi gondolatokból kiderül, hogy a lányokra, mint majdani édesanyákra és gyermekeik nevelőjére is tekintett, amikor nevelésükről írt: „a leányok neveltetésére. Ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra. de még többet mondok, és azt mondom, hogy jol oktatni a leányokat ollyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, ollyan hasznos az országnak, valamint a másika. hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jol nevelt, jol oktatot eszes leány, aszszonyá változván. A fiát mind jol tudgya nevelni, oktatni, és tanyitani. és aztot az ország szolgálattyára alkalmatosá tenni..." (MIKES, 1966:109)

Gragger Róbert összevetette Mikesnek ezt a két, a franciás műveltség mellett hitet tevő levelét, és bizonyította, hogy a Franciaországot megjárt szerző gondolatain jól érződött Fénelon és Madame de Maintenon hatása. Az elemző (mondatról mondatra összevetve a rodostói levelek sorait Fénelon gondolataival) úgy találta, hogy Mikes Kelemen – akárcsak II. Rákóczi Ferenc fejedelem – jól ismerte a francia író lánynevelésről írott munkáját, és a francia janzenista szerzővel egybecsengően érvelt a lánynevelés fontosságát, tartalmát illetően, és hozzá hasonlóan a kollégiumi fiúnevelés kritikáját is adta. (GRAGGER, 1911:709-710)

Csepregi Turkovics Ferenc (1700-1758) 1739-es halotti beszéde, amelyet gr. Teleki Ádámné br. Wesselényi Zsuzsánna temetésén mondott, több, a nők értelmi képességével, tanuláshoz való jogával és tanulásban, tudományok művelésében elért eredményeivel kapcsolatos, szintén a nőket támogató részletet tartalmaz. Turkovics feltette azt, a korát kontinens-szerte érdeklő kérdést, hogy „vallyon a' Prudentia és Fortitudo, az Okosság' és az erös Elme Pálmáját megérdemli-é az Aszszony?" (Idézi: NÉMETH S.., 1984:63) Szerinte igen, hiszen munkabírásban, szorgalomban a nő gyakran túlszárnyalja a férfiakat is. Ám, ahogyan Németh S. Katalin rámutatott az egyedülállóan érdekes forrásról írott elemzésében, a nők képzésével kapcsolatosan óvatosan fogalmazott a szerző: „...és ámbár Aszszonyi Academiát nem lehet fel-állitani, sem Doctori Sapkát az aszszonyok' fejeikre tenni: nem engedvén-meg az Apostol, és épen illetlen 's éktelen dolognak tartván, hogy az Aszszonyok Közönséges Gyülekezetekben szóljanak, és Tanitói Hivatalt viseljenek, mindazáltal Tiszte az Aszszonyi-Nemnek az, hogy az Apostol' Arany Regulája szerint, tsendességben tanuljon minden alázatosságot". (NÉMETH S.., 1984:63-64)

A XVIII. század azonban korántsem csupán efféle forrásokat hagyott hátra a nők megítélésével kapcsolatosan. Nőcsúfoló, szatirikus művet is említhetünk, például az 1783-ban Magyarországon megjelent *Megmutatás, hogy az Asszonyi Személyek nem Emberek* című, név nélkül kiadott, más

korábbi külföldi munkákhoz hasonlító gúnyiratot, amely Fábri Anna szerint (FÁBRI, 1999:14) akár paródiának is felfogható, tehát lehetséges, hogy egyszerűen egy vitaalap kívánt lenni a női tulajdonságok, szerepek szélesebb körben való megtárgyalásához. Ez nyolc pontban foglalta össze, hogy a nők nem emberek, hanem állatok. 1785-ben Pesten megjelent (a női álnevet használó Ányos Pál tollából) a *B. Carberi Anna kis asszonynak kedvesséhez írtt levele, mellyben meg mutattya, hogy az asszonyi személyek emberek* című, 31 lapos „válasz"[81], amely pontról-pontra cáfolta és nevetségessé tette a két évvel korábban keletkezett irományt.

Ócsai Éva elemzése szerint (ÓCSAI, 2005) az 1783-as írásmű nyomán tehát vita kerekedett, ahogyan erre az adott korban Csokonai Vitéz Mihály egyik szatirikus allegóriája, az 1795-ös *D[ebreceni] Magyar Psyche* is utal. Csokonai a mű Utópia című szakaszában azt írta, hogy „ott" az alábbi tudományos kérdést tűzték ki pályadíjért: **Vajon az asszonyok emberek-e, vagy nem**? Ehhez jegyzetben az alábbiakat fűzte hozzá, utalva a hazai vitára: „Ezt az utópiai újságot egy jó barátunk közlötte velünk. Benne, amint látszik, van célozás azon nevezetes cívódásra, mely itt ezelőtt egynehány esztendőkkel hazánkban is felfordúlt: Vajon az asszonyok, (azaz az embereknek fele része,) emberek-é, vagy nem? – Most legközelebb fog kijönni Bécsben Trattner betűivel ilyen matériájú könyv, mintegy nyolc vagy kilenc árkusban in 8vo. Németországba is jött ki legközelebb egy ilyen könyv, pro et contra, már negyedszer is kellett kiadni. Oly kapós az ilyen dibdábság!" (CSOKONAI VITÉZ, 1795)

MŰVELT ASSZONYOK ÉS NEVELTETÉSÜK EMLÉKEI

Az erdélyi és magyarországi művelt nagyasszonyok a kora újkorban ismereteiket nem iskolák falai között szerezték. Tarnóc Márton írásában úgy fogalmazott, hogy „a régi magyar asszonyok közül, a középkortól a XVIII. századig nem ismerünk egyet sem, aki rendszeres iskolai oktatásban részesült volna, s alkalma lett volna a klasszikus latin kultúra elsajátítására" (TARNÓC, 1984:15). (Szerinte ez utóbbi tény éppen ahhoz járult hozzá, hogy a magyar művelt nők az anyanyelv letéteményesei lettek, leveleikben zömmel ezt használták.) Fontos kérdés a XVI-XVII. századi magyar nemesasszonyok írás-olvasás tudásának kérdése is. Radvánszky Béla szerint ez nem volt körükben általánosan elterjedt, jóllehet, a gondos nevelésben részesült lányokat többnyire már a kora újkorban is megtanították a betűvetésre, de az a főrangú nőknél elterjedtté inkább csak a XVII. századtól vált. (RADVÁNSZKY, 1986:155)[82] Pázmány Péter ugyan a már említett, lánynevelésről készített prédikációjában „üdvösséges" dolognak ítélte azt, ha a leány olvasni tanul (hogy erkölcsös olvasmányokkal tölthesse idejét), kiemelte, hogy ezt a legtöbb kortársa nem így gondolta, mert féltek attól, hogy az olvasásból „gonoszt" tanul a lány, és olyasmiket ír, „amiket nem kellene". (PÁZMÁNY, é.n.:269) Ez egybevág azzal a forrásadattal, amit több évtizeddel később Bél Mátyás írt az 1730-as évek körül tapasztalható magyarországi viszonyokról, műve gyermeknevelésről készített alfejezetében: „Csak kevesen küldik lányaikat olvasni tanulni, az írás elsajátítására meg egyet sem. Nem akarják ugyanis, hogy írástudás birtokában fiúkkal szerelmi levelezést folytassanak." (BÉL, 1984:174) A kutatónő, Harsányi Ilona a XX. század elején írt bölcsészdoktori értekezésében így összegezte ezt a problémakört: „a főrangú hölgyek szűkebb köre minden időben megszerezte magának a korszerű műveltséget, de a nemesi és polgári nők széles rétegében nemcsak a középkor folyamán, hanem még a XVI., XVII. és XVIII. században is általános az írástudatlanság. Sokáig elterjedt volt az a felfogás is, hogy az írni-olvasni tudás árnyékot vet a nő erkölcsi jellemére." (HARSÁNYI, 1935:4)

Bél Mátyás művének egy másik, *A lányok neveltetése* című alfejezetében azt fejtette ki, hogy nem lehet egységes nevelési módszerekkel találkozni a magyar lányok esetében, mert bár az, hogy fő cél a lányok tisztességre, és nem fényűzésre való nevelése, ezt különböző családok,

---

81 Megjegyzések: 1. az írást kiadta Batsányi János is az általa összeállított *Ányos Pál összes munkáji* című, Bécsben 1798-ban megjelent kötetben. 2. Ányos Pál szerzőségének kérdésével (és bizonyításával) foglalkozik – a korábbi erről szóló irodalmakat is felsorolva és értékelve, összevetve – Wix Györgyné egy cikke. (WIX, 1970:265)

82 Megjegyzés: A mű II. és III. kötete eredetileg 1879-ben, az I. 1896-ban jelent meg.

származásuknál, lakóhelyüknél fogva másként próbálják elérni. Említette például, hogy egyesek szinte ki sem engedik a házból leányukat, mások meg éppenséggel magukkal viszik mindenféle ünnepségre, lakodalmakba és színdarab-előadásokra. Hangsúlyozta, hogy a leányok az édesanyjuk példáját követik, ezért az ő életfelfogása, viselkedése a meghatározó. Ebből a gondolatmenetből egyenesen következett, hogy Bél Mátyás a lánynevelésről írt összefoglalóját azzal zárta, hogy leírta, milyen is a jó anya, és hogyan veszi át példáját a leány: „Midőn lakodalomba vagy más ünnepségre viszik *[t.i. a lányt]*, ahol táncolnak, anyját követi, s annyira rá szokott figyelmezni, hogy intése nélkül sem enni, sem inni, sem elindulni nem akar, legfőbb törvénynek tartja anyjának engedelmeskedni. S mivel anyja jól ért a háztartáshoz és szorgalmas, lányának is az lesz a fő gondja, hogy eleget tegyen szüleinek, fivéreinek és nővéreinek, a háznépnek, a jószágnak, az egész háztartás igényeinek." (BÉL, 1984:470)

A leányok nevelése tehát – társadalmi hovatartozástól függetlenül – leginkább az édesanyák feladata volt, eszménye pedig a háziasszonykodásra, gazdasszonyságra nevelés. A nemesi családok viszont gyakran alkalmaztak nevelőnőt is, sőt, a levelezések szerint olykor más főrangú családhoz adták a lányt „udvarhölgynek". Ha a kor házasodási adatait nézzük, hangsúlyoznunk kell, hogy a gyakran tízes éveik első felében férjhez adott magyar leányok nevelésére nem jutott túl sok év az akkori családokban, ezért annak lépéseit nyilvánvalóan jól át kellett gondolni egy odafigyelő édesanyának. Több olyan, régi híres magyarországi nagyasszonyt említhetünk – például Frangepán Katalint, Lórántffy Zsuzsannát, Báthory Zsófiát, Zrínyi Ilonát, Petrőczy Kata Szidóniát, Bethlen Katát, Dániel Polixénát, Jánoki Anna Máriát, Lobkovitz Poppel Évát, Svetkovics Katát, Károlyi Katát – akiknek a neveltetéséről, illetve – édesanyaként – a gyermeknevelési elképzeléseiről is maradtak ránk adatok. (WINDISCH, 1781:488; FEJÉRPATAKY, 1875:487; TAKÁTS, 1925) Mindegyikükről tudjuk, hogy magas műveltséggel rendelkeztek, könyveket olvastak és gyűjtöttek, tudományokkal és irodalommal foglalkoztak, és rajtuk kívül természetesen még mások is, bár Bod Péter 1766-ban kiadott *Magyar Athenas* című, az erdélyi és magyarországi tudósokat (köztük négy nőt is) bemutató művében azt olvashatjuk, hogy a tudós magyar asszonyok nem voltak nagy számban, mert azt írta, hogy (hazánkkal ellentétben) más országokban „nem oly ritkák, mint a fekete hattyúk vagy a fejér csókák" (BOD, 1882:493).

Lorántffy Zsuzsanna (1600-1660) alakja például – főként Comenius és a sárospataki, valamint a kolozsvári, debreceni, nagyváradi, gyulafehérvári református főiskolák támogatása miatt – jól ismert a magyar neveléstörténetben, műveltségéről, a diákok és a református egyház támogatásáról több méltató munka született. Közismert, hogy 1621-ben törvényt hozott például arról, hogy a sárospataki kollégiumban nemesi és paraszti származású ifjak egyaránt tanulhassanak (BALOGH, 1995:192-193), 1657-ben pedig főiskolát alapított a románoknak. Férje, I. Rákóczi György a halálos ágyán ezt vetette papírra a művelt, korát messze megelőzően modern gondolkodású asszonyról: „Bizonyságot teszek Isten s az ő szent angyalai előtt, mitől fogva az Úristen összehozott bennünket, se szebbet, se okosabbat, se gazdagabbat, se akármi dicséretreméltóbb személyt nálad kívül nem láttam." (S. SZABÓ, 1896:23)

Hozzá hasonlóan sok magas műveltségű nőről maradtak adatok. Árva Bethlen Kata[83] (1700-1759) írónő válogatott könyvtárat (SIMON-SZABÓ, 1997) rendezett be magának, és különösen nagy kedvét lelte az orvostudományi és füvészeti munkák olvasgatásában. (KŐVÁRY, 1856:209-210) Bod

---

[83] Életéről l. az alábbi műveket: Bethlen Kata *Önéletírása*. Sajtó alá rend., utószó: Bitskey István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. (Olcsó Könyvtár sorozat); *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700-1759.* I-II. Kiad., bevez.: Szádeczky Kardos Lajos. Budapest, 1922. További írások tőle és róla: *Bethlen Kata írásai és A könyvtár története. Bibliográfia.* http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen18.htm (A letöltés ideje: 2009.06.20.)

Megjegyzés: Árva Bethlen Kata nevében az „Árva" annyit tesz, hogy gyermekei és férje nélkül (árván) maradt özvegy. Erről, és az asszony levelezésének irodalomtörténeti jelentőségéről l. az alábbi írásokat: Szabó Gyula: Árváink. In: Uő.: *Ostorod volt-e Rodosto?* Bukarest, 1991.; Fazekas Gergely Tamás: Az „árvaság" reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei. In: Bertha Zoltán – Ekler Andrea (szerk.): *Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére.* Budapest, Magánkiadás, 2005. 99-115.

Péter is megemlékezett róla, kiemelve, hogy a „tudományokat szerető, nagy kegyességű, tudós úri asszony" volt. Természetesen nem ő volt az egyetlen olyan asszony, aki nő létére nagy és értő könyvgyűjtő volt a XVIII. században. Iktári Bethlen Zsuzsánna könyvtára volt a legteljesebb a korabeli Erdély női tékái közül, de sok értékes könyvvel pallérozta elméjét Bethlen Imréné, Korda Zsigmondné Nemes Júlia és mások is. (DEÉ NAGY, 1997) A forrásokból sok esetben rekonstruálható, hogy a tudás, a könyvek szeretete, sőt, a magánkönyvtárak állománya is anyáról leányra szállt, mint például Ráday Eszter (1716-1764) esetében, aki édesanyjától, Kajali Klárától örökölte a könyveit 1742-ben. Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpus* című műve (BOD, 1766)[84] ajánlásában ez olvasható róla: „...fel-kerestette a' Jó magyar Könyveket minden-féle Materiakról, nem kímélvén azoknak megszerzésektől sem fáradtságát, sem költséget, 's állított-fel egy ritka szép nagy Magyar Bibliotékát, hogy azokból a' dolgokat ki-tanúlván, magát gyönyörkedtesse 's másoknak használjon". (Idézi: DEÉ NAGY, 1997) Nagy műveltségű asszony volt Bethlen Zsuzsánna nagynénje, Rhédei Zsigmond korán megözvegyült felesége, Wesselényi Kata (1735-1788) is, akiről halála után vált köztudottá, hogy milyen jeles könyvgyűjtő volt. (DEÉ NAGY, 1997)

A XVII-XVIII. században több olyan művelt nő is kiemelhető a magyar nevelés- és művelődés történetéből, akik eredeti, maradandó értéket képviselő verseket írtak, gyakran ábrázolva e műveikben női létük problémáit, félelmeiket, és kifejezve istenfélelmüket. Közülük a legkiemelkedőbb a felvidéki Petrőczy Kata Szidónia (1662-1708) volt (S. SÁRDI, 1984:28-49; ANTALFFFY, 1904)[85], de a tollforgató hölgyek között volt még Széchy Mária, Vayné Zay Anna, Bercsényiné Csáky Krisztina, Eszterházy Magdolna, Petrőczyné Révay Erzsébet és a csupán két költeményt ránk hagyó Erdődyné Rákóczi Erzsébet. Napjaink neves irodalomtörténésze, S. Sárdi Margit egy tanulmányában kiemelte, hogy „a nőköltők megjelenése a cseh Rettigová asszonytól az orosz Zinaida Gippiuszig mindenütt a polgári eszmények előretörését kíséri..." (S. SÁRDI, 1984:28)[86] Petrőczy Kata Szidónia – más művek mellett – a pietista német szerző, Arnd két művét fordította magyarra (PETRŐCZY, 1705. és 1708). Egy helyütt az alábbiakat írta, jól kifejezve kora nőkkel kapcsolatos gondolkodásmódját: „Tudom, lesznek ollyanok, kik gyalázni s oltsárolni fogják e kis munkámat, mert nintsen Ég alatt semmi, ami egyaránt tessék mindennek, annál is inkább, hogy asszony ember munkája: de nem bánom, tudván azt, hogy derék bölts tudós emberek munkajiban is talált gántsot Mómus." (Idézi: S. SÁRDI, 1984:39)

Az említett hölgyek szinte mindegyikéről tudjuk azt is, hogy kiválóan értettek a gazdálkodáshoz, szép kertjeik, gyümölcsöseik voltak. Leánykorukban szőnni, fonni, hímezni, varrni tanították őket, és ezt a tudást ők maguk is továbbadták. Ahogyan a fentebb idézett levelekből és egyéb forrásokból is kiderül, a hímzésmintákat, az öltéstechnikákat nagy becsben tartották, ahogyan Tarnóc Márton írja, a XVI-XVII. században például nagy divat volt az aranyszállal készített török varrás, amit fogoly török nőktől tanultak a magyar nők. (TARNÓC, 1984:14) Szerinte az is biztosra vehető, hogy számos művelt asszony és leány azokban a századokban foglalkozott képzőművészettel és értett a zenéléshez, ám az ezekre vonatkozó forrásadatok nagyon hiányosak. A XVI-XVIII. század között íródott *inventáriumok*at (leltárakat) említi, amelyek szép számmal felsorolnak hangszereket is, arra azonban természetesen nem utalnak, hogy melyiken játszottak nők. Az első női zeneszerző egyébként Koháry Mária grófnő volt, aki 1770-1780 között írta meg E-dúr zongoraszonátáját. (TARNÓC, 1984:18; MIKUSI, 2000:22)

A legtöbb művelt hölgy esetében meghatározó jelentőségű volt a szüleik, nagyszüleik, illetve férjük nevelő, példamutató ereje, hatása a tudományok megismerésében, abban, hogy a lányok megszerették a könyveket és a tanulást magát. Nevelésük szinte minden esetben családi keretek között folyt. Báró Wesselényi Istvánné Dániel Polixéna (1720 v. 1721-1775) például a század egyik

---

84 Megjegyzés: a mű digitális változatát l.: http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/724 (Letöltés: 2009.06.20.)

85 Megjegyzés: A költőnő összes ránk maradt verse elektronikus változatban megtalálható az alábbi honlapon is: http://mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm (A letöltés ideje: 2009.12.22.)

86 Megjegyzés: a tanulmányban jelzett két külföldi hölgy: a cseh szerzőnő, Magdalena Dobromila Rettigová (1785-1845) és Зинаи́да Никола́евна Ги́ппиус (1869 – 1945) orosz szimbolista költő- és írónő.

legképzettebb asszonya volt, a tudós Dániel István báró lánya, az írónő Petrőczy Kata Szidónia unokája. A feljegyzések szerint már fiatal korában jól tudott görögül, és latinból fordításokat készített. (KŐVÁRY, 1856:210) Nagyanyjáról, akit ugyan személyesen nem ismerhetett, de próbált követni, Dániel Polixéna az alábbiakat írta Piktétus *A' keresztyén ethikának summás-veleje...* című, latin nyelvű művéről készített, Kolozsváron megjelent fordítása elején: „nem vólt az eleitöl-fogva a' Keresztyénségben újság, hogy az Aszszonyok a' Tudományok és a' Könyvek' irása körül foglalatoskodjanak [...] tsak az én Bóldog Emlekezetü Nagy-Anyám is, Gróf Petrötzi Kata, Néhai Gróf Pekry Lörintz Urnak kedves Élete Párja' a'ki vala, a' mi Magyar Nemzetünk hasznára a' Német Nyelvböl Magyar Nyelvre három jeles könyveket fordíta. [...] Szükség vólt tehát énnékem ezen Bóldog Emlekezetü Édes Nagy-Anyámat-is követnem, a' mennyire a' nékem adatott Kegyelem engedte, ha többre nem érkezhetném-is, avagy tsak ezen egy Munkátskának Világosságra való botsátásával" (Idézi: V. LÁSZLÓ, 2008:152). A női törekvések első hazai szószólóját is tisztelhetjük Polixénában, hiszen – miként V. László Zsófia írta: „korát messze megelőzve mondta ki a nők tanuláshoz, szellemi munkához való jogát anélkül, hogy megkérdőjelezte volna a hagyományos női szerepeket: a feleség, az anya és a háziasszony kötelességeit". (Idézi: V. LÁSZLÓ, 2008:150) A források megőrizték azt, hogy a „Magyar Minerva" nem csupán művelt és tehetséges nő volt, hanem gyermekei neveltetése felett nagy gondot viselő édesanya is. Tizenkét gyermeke közül öt élte meg a felnőttkort, közülük Wesselényi Polixéna azonban még anyja halála előtt, 1764-ben elhunyt. Az őt búcsúztató versekből tudjuk, hogy ez a leány is kiváló nevelést kapott, mint azt például Huszti György megfogalmazta: „az Deák Literaturában; az hat Classisokra osztatott Deák Nyelvben; Geographiában; Históriában; Arithmeticában; például mások elött lehetö gyönyörüséges Kalli gráphiában, Kéz irásban; ugy Német és Frantzia Nyelvekben; de mindenek felett; a' minden Túdómányoknak Királynéjában a Theologiában, tellyes Sz. Irásban, Édes Úr Aszszony Anyjának [...] Bölts Inspectiója alatt, olly perfectiora vitetett vala, hogy Ötet 4-dik Gratiának, és 10-dik Músának méltán nevezhetem". (Idézi: V. LÁSZLÓ, 2008:157) Lánytestvérei, Mária, Zsuzsanna és Kata is hasonlóan kiváló, sokoldalú nevelést kaptak a szülői házban, és valószínűleg a fiú, Miklós nevelését irányító Cornides Dániel, majd távozása után Deáki Filep Pál is foglalkozott velük. (V. LÁSZLÓ, 2008:156)

A lánynevelésben, női élet mindennapjaiban is jó segítséget nyújtottak azok az életvezetési tanácsadó könyvek, amelyek (többnyire külföldi művek fordításaként) a XVIII. századi Magyarországon megjelentek. (LÁSZLÓ, 2007:227-245) Ezek is bizonyítják azt a tényt, amit Bod Péter megemlített a Lorántffy Zsuzsannáról írott életrajzi ismertetésében: ebben az időszakban nőtt az olvasni tudó nők száma. „Panaszolt nemrégen is egy erdélyi író azon, hogy a mi földünk sok olyan asszonyokat nevel, akik félretévén az orsót, guzsalyat, a Sz. Írás olvasásán töltik az időt; melyet szájokban forgatván bátron megtámadják még a theologiában tudós embereket is." (BOD, 1982:362) Az olvasni tudó nőkre vonatkozó adatok találhatók még Bod Péter leveleiben is, olyan asszonyok nevei, akik beszerzendő könyvek listáját és könyvvásárlásra fordítandó pénzt adtak neki és más papoknak. 1756-ban Ráday Gedeonnak például ezt írta: „A méltóságos gróf asszony, Teleki Jósefné assz. őnagysága a nyáron is egynehány felé, magam is jelen levén akkor őnagyságánál, adott papoknak lajstromot, hogy micsoda könyveket vennének meg, ha előakadnának, nézvén abban nagyrészt a Méltóságos Úrra is." (BOD, 1982:469) Ugyanakkor az is kiderül egyik, 1764-ben idősebb Teleki Ádámnak írt, a gróf fiának a nősülését sürgető leveléből, hogy jó feleségnek inkább a házias, mint a tudományokkal foglalkozó nőt tartotta: „Tudja Nagyságod jól a maga példájból is, hogy az méltóságos Teleki famíliában való úrfiak véteknek tartották ifjú korokban meg nem házasulni és az ő ifjúságoknak feleségekkel nem vigadni. Ne engedje Nagyságd, hogy ezek az Párisban tanult, párisi Minervákat, belgyiomi Dianákat, bécsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos famíliában, hanem ha magok Ulissesek voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar." (BOD, 1982:483-484)

Bessenyei György *Anyai oktatás* című művében szintén azt hangsúlyozta, hogy a legjobb nevelést gyermekeinek maga az édesanya tudja megadni, mert ő áll azokhoz legközelebb, hiszen

szíve alatt hordta őket. A legfontosabb, leányokba is átültetendő erénynek a vallásosságot tartotta, ennek külön fejezetet is szentelt a műben (II. levél). Kifejtette, hogy a nőnek a legfontosabb feladata az, hogy természettől való hivatását, azzal járó kötelességeit beteljesítse, és ez lényegesebb, mint a magasabb műveltségre vagy különböző mesterségekre törekvés. Így fogalmazott: „Olyan mesterségeket kell tanulnod csak, melynek természet szerint való gyakorlása nem mesterségeket, hanem véled született anyai tulajdonságokat mutasson; és ha tapasztalod, hogy a tanult dolgokat származásodnak fundamentumában bé nem plántálhatod, hogy azok ott önként virágozván, gyümölcsöket hozzanak, mesterségre ne törekedj. Nincsen az emberi társaságban nevetségesebb magaviselet, mint (amilyent) az oly személyek mutatnak, kik természeti tulajdonságoknak minéműségéből ki akarván vetkezni, másba bujnak, melynek követésére elégséges erejek nincsen." (BESSENYEI, 1987:43)

Összegzésképpen aláhúzhatjuk, hogy Magyarországon és Erdélyben az újkorban bizonyíthatóan számos külföldi szerző nőellenes és nővédő írása volt ismert hazai íróink körében. Ahogyan recepció-történeti vizsgálódásaink mutatják, a magyar szerzők egy része külföldi utazásai során jutott efféle forrásokhoz, például mint peregrinus diák. Másrészt jól látszik, hogy számos európai mű került honi könyvtárainkba, ahogyan ezt a leltárak, könyvkereskedői feljegyzések, magánlevelezések és más források bizonyítják. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy már a XVII. században voltak olyan magyar szerzők, például Kolosi Török István unitárius lelkész, akik megfogalmazták a nők tanuláshoz, művelődéshez való jogát, és azt az ugyancsak „modern"-nek számító gondolatot, hogy a férfiak és nők közötti különbségeket gyakran épp a neveltetésük eltérései okozzák.

A XVII. század időszaka hazánkban a leánynevelés alacsony fokú intézményesültségével jellemezhető. Ekkor és a XVIII. század nagyobb hányadában is a lányok neveltetése zömmel nem iskolákban történt, közép- és felsőszintű tanulmányokat nem folytathattak. A felső társadalmi rétegek családjai gyakran kiemelten figyeltek lányaik fejlődésére. Ezt életművükkel a hétköznapokban megerősítették azok a nemesasszonyok, mint például Lorántffy Zsuzsanna vagy Petrőczy Kata Szidónia, akik önálló írásműveikkel, fordításaikkal, leveleikkel, iskolatámogatásukkal már a kora újkorban bizonyítékát adták tehetségüknek és – magán- illetve családi – nevelésük sikerességének.

Summary

Early Hungarian sources about women and their rights to education

In the last two hundred years there has been much research as well as analytical and synthesizing studies published in Hungary about the history of women's education. This study endeavors to characterize the main ideas of the works about Hungarian Modern Times as they address women, their rights to education and their intellectual ability by comparing the contents of primary and secondary resources. The study examines the contants of 17th-18th century Hungarian poetry, sermons, funeral sermons, letters, literary works, pamphlets and newspaper articles. We deemed it important to show how the contemporary European aspirations about women's education were reflected in these works. Another featured topic of the study is to summarize the ideas about the education and intellect of modern Hungarian noblewomen.

IRODALOM

A nő az irodalomban. Zala Megyei Könyvtár, Zalaegerszeg, 1984.

ANTALFFY Endre (1904): Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. 1664-1708. Luther-társaság, Budapest.

BALOGH Judit (1995): Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából. Harmat – Koinónia, Budapest – Cluj.
BÉL Mátyás (1984): Magyarország népének élete 1730 táján. Vál., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta, fordította: Wellmann Imre. Gondolat, Budapest. (Történetírók tára, sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc.)
BESSENYEI György (1987): Anyai oktatás. In: Uő: Válogatott művei. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
BETHLEN Kata írásai és A könyvtár története. Bibliográfia. http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen18.htm (A letöltés ideje: 2009.06.20.)
BETHLE Kata Önéletírása. (1984) Sajtó alá rend., utószó: Bitskey István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Olcsó Könyvtár sorozat)
BOD Péter (1766): Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok / mellyet, egybe-szedegetett F. Tsernátoni Bod Péter. Nagyenyed.
BOD Péter (1982): Magyar Athenas. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
BOD TI FAZEKAS Miklós (1577): Szep Historia. Az tökelletes Aszszony állatokról, mely az Plutarhusból forditatot Magyar nyelwre. Ad notam. Gongya közzül egy fö gongya embernec. etc. Nyomtattot Colosvárat 1.5.7.7. Esztendöben.
BOGÁTI FAZEKAS Miklós (1591): Aspasia Aszszony Dolga és az io erkölczü Aszszonyoknac Tüköre. Az Lucretia notayára. Nyomtattot Colosuárat az ò Várban. 1591. Esztendöben.
BORSA Gedeon (1984): Adalékok a „Tükör" című asszonycsúfoló vershez. Irodalomtörténeti Közlemények, 4. sz. 470-480.
CSOKONAI VITÉZ Mihály (1795): D[ebreceni] Magyar Psyche. *A poétai és lakadalmi felség kegyelmével. Indúlt Páfusból. Pénteken (die Veneris) Kisasszony havának 23-ikán 1795. In: Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei. http://vmek.oszk.hu/00600/00636/html/vs179501.htm#r01* (A letöltés ideje: 2010.01.18.)
DEÉ NAGY Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In: Simon Melinda – Szabó Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója... i. m.
FÁBRI Anna (szerk., 1999): A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865. Kortárs Kiadó, Budapest.
FAZEKAS GERGELY Tamás (2005): Az „árvaság" reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei. In: Bertha Zoltán – Ekler Andrea (szerk.): Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére. Magánkiadás, Budapest, 99-115.
FEJÉRPATAKY László (1875): Magyar tudósnők és írónők. Magyarország és a Nagyvilág. 487.
FORRAY R. Katalin (szerk.) – KÉRI Katalin (társszerk., 2007): Társadalmi nemek. Educatio, IV.
GRAGGER Róbert (1911): Mikes forrásaihoz. Egyetemes Philológiai Közlöny, Budapest, Szerk.: Császár Elemér és Láng Nándor. 709-710.
HARSÁNYI Ilona (1935): A XVII. és XVIII. század magyar költőnői. (Bölcsészdoktori értekezés) Hollósy János könyvnyomtató műhelye, Budapest.
HUSZTI György (1765): Koporsóban égő szövetneke... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites párja.... In: drága virtusokbol épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagysgának... feleségéhez valo... hüségének jeléül emelt... Kemény Simon. Kolozsvár.
JÁNOSI Béla (1883): Kolosi Török István magyar verselő a XVII. sz.-ban. Figyelő, XIV. 241-249.
KOLOSI TÖRÖK István (1630): Az aszszonyi-nemnek nemesşegéröl, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok. Kolozsvár, 1630. In: Régi magyar költők tára XVII. század 4. Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnóc Márton és Varga Imre (1967). Akadémiai Kiadó, Budapest, 457-483.
KOLOSI TÖRÖK István (1643): Az edgyes életnek kedvetlen és káros voltárol, az társsal valónak gyönyörűséggel teljes hasznárol s az jó gazdaszszonynak ditsiretiről íratott versek. „Az farizeus és

fukar" éneke nótájára. Ezek mellé adatott az kakasról vött hasonlatosságban a papok tisztiről való ének is. Kolozsvár.
KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla (szerk., 1976): Régi Magyar Költők Tára. Bethlen Gábor és kora. Akadémiai Kiadó, Budapest.
KORNIS Gyula (1927): A magyar művelődés eszményei 1777-1848. 2. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
KŐVÁRY László (1856): Erdély nevezetesebb asszonyai II./IV. Báró Dániel Polixena. In: Család könyve, Pest, II. évf. 210.
KŐVÁRY László (1856): Erdély nevezetesebb asszonyai II./IV. Gróf Bethlen Kata. In: Család könyve, Pest, II. évf. 209-210.
LÁSZLÓ Zsófia (2007): „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány". Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Argumentum, Budapest. 227-245.
Megmutatás, hogy az Asszonyi Személyek nem Emberek. Az Írásból, és a józan Okoskodásból napfényre hozatott. H. n., 1783.
MIKES Kelemen (1966): Törökországi levelek és misszilis levelek. 27. levél. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest.
MIKUSI Balázs (2000): Egy szűk esztendő. In: Muzsika, 43. évf. 8. szám, augusztus, 22.
NÉMETH S. Katalin (1984): „Az asszonyi tudós világról". Vélekedések a XVIII. század közepén. In: A nő az irodalomban... i. m. 50-68.
Ócsai Éva: Janus két arca. (Csokonai és az őt olvasó Weöres Sándor) Forrás, 2005/október 37. évf. 10. sz. http://www.forrasfolyoirat.hu/0510/ocsai.html (A letöltés ideje: 2010.01.18.)
PÁZMÁNY Péter válogatott munkái (é. n.). Lampel R. Könyvkereskedés, Budapest.
PETRŐCZY Kata Szidónia (1705): A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket, a keseredett szivek vigasztalására, Arnd Jánosnak, a Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki, és XII. Részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt, Magyar nyelvre fordított az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában: és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háladatos örök emlékezetire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra, maga költségével kinyomtattatott Gróf Petrőczi Kata Szidonia. Kolozsvár.
PETRŐCZY Kata Szidónia (1708): Jó illattal füstölgő Igaz Szív, Mellyet A Világ szeretetiben szunnyadozó szíveknek fel-serkentésekre, Arnd Jánosnak ... az igaz Keresztyénségről Német nyelven kiadott Könyvéből válogatott ki, És Tizenkét Részekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Husztton, és a keresztyéneknek lelki hasznokra, maga költségével ki is nyomtattatott Gróf Petróczi Kata Sz. Lőcse.
PIKTÉTUS (Pictet) Benedek (1752): A' keresztyén ethikának summás-veleje... Deákból Magyarra fordíttatott... Daniel Poliksena... által... Kolozsvár.
PUKÁNSZKY Béla (2006): A nőnevelés évezredei. Gondolat Kiadó, Budapest.
RADVÁNSZKY Béla (1986): Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. Helikon, Budapest.
RÁKOSI ANDRÁS (1653): Tükör, melly az Aszszonyoknak görög Simonides Irasabol az Caea szigetében régen lakó Aszszonyokról iratatott. Brewer Nyomda, Lőcse.
S. SÁRDI Margit (1984): Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény. In: A nő az irodalomban... i. m. 28-49.
S. SZABÓ József (1896): A Lórántffyak. Történeti rajz. Budapest.
SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes (szerk., 1997): Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. Scriptum, Szeged.
SZABÓ Gyula (1991): Árváink. In: Uő.: Ostorod volt-e Rodosto? Bukarest.

SZABOLCSI Bence (1959): A históriás ének és rokonai (1460-1640) In: Uő: A magyar zene évszázadai. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig. Sajtó alá rendezte: Bónis Ferenc. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.

Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni BETHLEN Kata grófnő írásai és levelezése 1700-1759. I-II. (1922) Kiad., bevez.: Szádeczky Kardos Lajos. Budapest.

TAKÁTS Sándor (1925): Régi magyar nagyasszonyok. Budapest.

TARNÓC Márton (1984): Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség. In: A nő az irodalomban... i. m. 8-27.

V. LÁSZLÓ Zsófia (2008): Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva". Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. Sic Itur ad Astra, 58. szám.

VERSÉNYI György (1902): Kolosi Török István. Erdélyi Múzeum, 19. évf. 3. sz. http://epa.oszk.hu/00900/00979/00310/pdf/EM-1902_19_03_131-148.pdf (A letöltés ideje: 2010.01.18.)

WINDISCH (1781): Von der Gelehrsamkeit des ungarischen Frauenzimmers. In: Ungarisches Magazin, Pressburg, I. 488.

WIX Györgyné (1970): Ányos Pál nevében. Magyar Könyvszemle, 86. évf. 3. sz., július-szeptember, 265.